

РОЗДІЛ 7

ДЕМОГРАФІЯ, ЕКОНОМІКА ПРАЦІ, СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА І ПОЛІТИКА

УДК 331.556(477):316.62.001.57

Гнатюк Т. О.

Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи
Національної академії наук України

МОДЕЛІ ПОВЕДІНКИ УКРАЇНСЬКИХ ЗОВНІШНІХ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ

Досліджено еволюцію моделей поведінки українських зовнішніх трудових мігрантів з початку 90-х років ХХ ст. Визначено основні характеристики поведінкових моделей. Запропоновано систему факторів, які впливають на формування моделей поведінки трудових мігрантів з України.

Ключові слова: модель поведінки, трудові мігранти, зовнішня трудова міграція, Україна.

Постановка проблеми. Виїзд українських громадян за кордон з метою заробітку характерний для всього періоду незалежної України. Під впливом економічної і політичної ситуації в країні явище трудової міграції розвивалося, і змінювалися його характеристики. Змін зазнавали також моделі поведінки трудових мігрантів: деякі моделі відмирили під впливом обставин, натомість виникали і закріплювалися нові.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Одне з перших досліджень зовнішньої міграції українських громадян з метою заробітку за часів незалежності України було проведено у 1994 р. [1] і охоплювало с. Прилбичі Львівської області, м. Чернівці та м. Київ. Наступне дослідження за подібного методологією і у таких самих населених пунктах було проведено у 2002 р. [2]. Зазначені опитування розкривають зародження і природу трудової міграції, описують основні моделі міграційної поведінки українських громадян у 90-х роках ХХ ст. Дослідження загальнонаціонального рівня були здійснені у 2008 [3] та 2012 [4] рр. і отримані результати дозволили побачити основні характеристики зовнішньої трудової міграції в цілому по Україні, оцінити реальні масштаби явища.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Враховуючи динамічну природу явища трудової міграції, дослідження потребує саме зміна основних характеристик моделей поведінки трудових мігрантів з часів отримання Україною незалежності. Крім того, мета-аналіз існуючих опитувань дозволяє виокремити основні фактори, які впливають на поведінкові моделі українських трудових мігрантів.

Мета статті полягає у визначенні змін у моделях поведінки українських зовнішніх трудових мігрантів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Моделі міграційної поведінки українських трудових мігрантів зазнавали змін в залежності від розвитку економічної ситуації в Україні. Дослідження 1994 р. [1] зафіксувало наявність таких моделей міграційної поведінки, що були характерними для початку 90-х років ХХ ст. в Україні:

- 1) міжнародна мобільність;
- 2) короткострокова міграція;
- 3) довгострокова міграція.

До міжнародної мобільності було віднесено короткотермінові поїздки тривалістю до семи днів, які набули найбільшого поширення серед громадян України у той час. Зважаючи на природу таких

поїздок – з метою торгівлі, автори дослідження назвали їх «човниковою» міграційною стратегією, яка, у свою чергу, поділялася на «аматорську» і «професійну», в залежності від кількості поїздок, значення для добробуту сім'ї, наявності основного місця роботи.

«Аматорські» виїзди з метою торгівлі набули популярності наприкінці 80-х – на початку 90-х років. Так, за даними дослідження, кількість таких поїздок у місцях проведення опитування склала більше половини: у Чернівцях – 73%, у с. Прилбичі Львівської області – майже 70%, у Києві – майже 60% [1, с. 82]. Характерними ознаками даного типу були епізодичність поїздок за кордон, наявність стабільного джерела доходу (постійна робота, пенсія), заняття торгівлею у вільний від основної роботи час, участь у поїздках з метою додаткового прибутку, поїздки у сусідні країни (Польща, Румунія, Югославія, Росія). Участь у «аматорських» поїздках за кордон брали переважно жінки.

Спад «аматорських» поїздок відбувся у результаті зміни економічної ситуації як в Україні (спад виробництва товарів широкого вжитку, які переважно вивозили на продаж за кордон, зменшення платоспроможності українського населення, висока конкуренція серед даної групи), так й у країнах призначення (пожвавлення економіки, вирівнювання цін).

«Професійна» «човникова» міграційна стратегія мала свої особливості. Такі поїздки за кордон з метою торгівлі здійснювалися регулярно. Трудові відносини з основним місцем роботи або розривалися, або носили формальну форму. Даний вид активності становив основне або єдине джерело прибутку. Зростання конкуренції вимагало оптимізації: поїздки ставали частішими, особи, залучені у даний вид діяльності, об'єднувалися у групи задля збільшення обсягів перевезень. Скорочення тривалості поїздок досягалося за допомогою домовленостей з виробниками або оптовиками. Відбувся розподіл праці між доставкою товару та його реалізацією. Крім того, розширився перелік країн, куди виїжджали «професійні» торговці: Італія, Туреччина, Китай, Таїланд, ОАЕ.

Дослідження 1994 р. показало, що сімейний стан і трудові відносини відігравали значну роль у виборі стратегії міграційної поведінки: стратегію постійних трудових поїздок обирали люди, які переважно не були пов'язані ані сімейними, ані трудовими відносинами.

До короткострокової міграції було віднесено поїздки тривалістю від одного до чотирьох тиж-

нів. Дослідники відмічали тенденцію до поширення таких поїздок у порівнянні з першими виїздами, особливо у Києві (39% останніх виїздів респондентів) і сільській місцевості (майже 43% останніх виїздів респондентів у с. Прилбичі) [1, с. 88]. Висловлювалося припущення, що короткострокові міграції можна зарахувати до «човникових» поїздок, але у більш віддалені від українського кордону місця.

У короткострокових поїздках формувалися передумови трудової сезонної міграції українських громадян. Деякі міські жителі виїжджали у пошуках роботи за кордон (переважно тимчасової і незаконної) або під час відпустки, або періодично, якщо дозволяло місце основної праці. Сільські жителі прямували на сезонні роботи за контрактом у Польщу або Росію. Характерною рисою даного типу міграційної стратегії була періодичність, регулярність і важливість отриманих прибутків для сімейного бюджету.

До довгострокової міграції було віднесено поїздки тривалістю понад місяць. На початку 90-х років даний тип міграційної стратегії виявився найменш поширеним, однак саме він найбільше пов'язаний з трудовими міграціями. Результати дослідження 1994 р. свідчать [1, с. 91], що виробничою діяльністю, роботою у будівництві і промисловості була зайнята п'ята частина респондентів у Києві та Чернівцях, 82% опитаних у с. Прилбичі. На основі дослідження було виділено два типи довготривалої міграційної стратегії: виїзд кваліфікованих спеціалістів і вчених для роботи за кордоном (стажування, виконання дослідницьких або викладацьких обов'язків за контрактом) та виїзд малокваліфікованих осіб з метою заробітку. Остання категорія була зайнята у будівництві (Росія, Чехія), сільському господарстві, домашньому сервісі.

Дослідження 2002 р. [2] було проведено у тих самих населених пунктах, що і у 1994 р., за подібного методологією. Результати дослідження дозволяють виокремити наступні типи міграційної поведінки:

1. «човникова» торгівля;
2. робота на будівництві;
3. зайнятість у сервісі і домашньому господарстві.

«Човникова» торгівля втратила свої провідні позиції серед типів міграційної поведінки на момент проведення дослідження у 2002 р. Лише 15% респондентів брали участь у цій діяльності. Як і раніше, «човникові» поїздки мали короткотерміновий характер. Однак змінився пріоритет серед країн призначення: перше місце зайняла Росія (35% респондентів), далі – Польща (31,4%) і Туреччина (11,8%). За гендерною ознакою серед задіяних у даному типі поїздок переважали жінки старше 45 років (52%). Якщо використовувати запропоновану у попередньому дослідженні термінологію, то «човникова» торгівля мала різко виражений професійний характер на момент проведення дослідження. Це підтверджує кількість виїздів (майже половина респондентів виїжджала 10–24 рази) і характер трудових відносин (третина респондентів є самозайнятими або підприємцями, а 15% – безробітними або такими, що заробляють на життя «човниковою» торгівлею).

Занепад «човникової» моделі міграційної поведінки обумовлений зміною кон'юнктури ринку і поширенням гуртової торгівлі, а також формуванням відповідного законодавства, що регламентує торгівлю в Україні. Таким чином, «човникова» торгівля як модель міграційної поведінки відмирає, а колишні «човники» поповнюють ряди працівників-мігрантів за наймом.

Група респондентів, зайнятих у будівництві, складала 38,4% і посіла перше місце за чисельністю. Переважна більшість мігрантів у цьому секторі походить з сільської місцевості і представлена чоло-

віками (94% респондентів). Основна мета виїзду – прагнення збільшити добробут. При цьому 40% респондентів даної групи вимушені були виїхати на будівництво через втрату роботи. На момент проведення опитування у 2002 р. основною країною призначення трудових мігрантів, задіяних у будівництві, була Польща (79%). Також виїжджали на будівництво до Росії (12%) і Португалії (6,5%).

В залежності від країни призначення змінюється тривалість перебування на будівних роботах. Так, до Польщі та Росії трудові мігранти виїжджали на термін від одного до шести місяців, що характеризує даний тип міграційної стратегії як сезонний. Бригади формувалися ще в Україні і склалися переважно з родичів, друзів, знайомих. До Португалії, Іспанії та Італії представники даної групи виїжджали на термін від одного до двох років, переважно за туристичними візами або на запрошення приватних осіб. Бригади формувалися вже в країні призначення за допомогою колишніх співвітчизників, які зайняті у будівничому бізнесі.

Група трудових мігрантів, зайнятих у сервісі та домашньому господарстві, складала на момент дослідження у 2002 р. 20%. У цій групі переважали жінки (3/4 респондентів даної групи), які працюють переважно домогосподарками, нянями для дітей, осіб похилого віку та інвалідів. Основними країнами виїзду були Польща (28%), Італія (16,7%). Виїзд на роботу за кордон представників даної групи обумовлений економічними причинами, де серед вирішальних факторів виїзду було зазначено необхідність оплати лікування членів родини або навчання дітей. Тривалість поїздок даної групи відрізняється: 41,4% перебували за кордоном понад півтора роки, 38,8% – рік і більше [2, с. 55].

У 2008 р. Державним комітетом статистики України та Українським центром соціальних реформ було проведено перше загальнонаціональне вибіркове обстеження населення (домогосподарств) з питань трудової міграції, період спостереження якого становив січень 2005 – червень 2008 рр. [3]. Результати дослідження показали посилення тенденцій, що були зафіксовані у попередніх дослідженнях.

За результатами дослідження можна виокремити дві основні моделі міграційної поведінки трудових мігрантів у цей період:

1. робота на будівництві;
2. зайнятість у діяльності домашніх господарств.

Характерною ознакою трудової міграції українських громадян у 2005–2008 рр. була циклічність і сезонність. Переважно трудові мігранти брали участь у короткотривалих виїздах тривалістю до одного року (73,4%). У цій групі більшість становили особи, які перебували на заробітках від одного до трьох місяців (37,2%). Довготривала міграція не була поширеною: понад 12 місяців працювали за кордоном лише 16,2% респондентів.

Тривалість виїздів залежала від ступеня віддаленості країни призначення: до сусідніх країн трудові мігранти виїжджали на короткий термін і доволі часто (двічі-тричі на рік). Наприклад, на період до трьох місяців до Угорщини виїжджали 78,9% трудових мігрантів, до Польщі – 73,1%. Трудові міграції до Італії, Португалії, Іспанії тривають по півроку і довше.

Дослідження виявило зміну у географії поїздок трудових мігрантів з України. Серед країн призначення на перше місце вийшла РФ (48,1%). Приблизно стільки ж трудових мігрантів працювали у країнах Європейського Союзу, переважно в Італії (13,4%), Чехії (11,9%), Польщі (8,0%), Угорщині (3,2%), Іспанії (2,7%), Португалії (2,6%). Більше половини опитаних чоловіків – трудових мігрантів працювали на заробітках у Росії – 57,0%, виїздили

також до Чехії (12,5% чоловіків). Трудова міграція жінок характеризувалася різною направленістю: 30,0% працювали у РФ, 25,1% – в Італії, 10,6% – у Польщі, 10,5% – у Чехії. Поширення набуває також явище «сімейної» трудової міграції: 16,3% домогосподарств мали у своєму складі двох або більше трудових мігрантів [3, с. 28].

У період 2007–2008 рр. у будівництві було зайнято більше половини українських трудових мігрантів (51,6%). У цій групі переважають чоловіки (67,6%), однак жінки також представлені (19,8%). Основними країнами прикладання праці у цій групі були Чехія (70,8%), РФ (69,3%), Португалія (57,7%). Дана модель міграційної поведінки характерна переважно для мешканців східних і північних регіонів України (відповідно, 56,9% та 46,5% загальної кількості мігрантів з цих регіонів).

У діяльності домашніх господарств у 2007–2008 рр. було зайнято 16,3% трудових мігрантів з України. Це переважно жіноча модель міграційної поведінки: 36,1% жінок задіяні у цьому виді зайнятості. Основною країною призначення у зазначений період була Італія – 63,2% респондентів. Працювали у домашньому господарстві українські громадяни також у Португалії (26,0%) та Польщі (14,3%), Іспанії (12,8%). Цей вид діяльності притаманний трудовим мігрантам з центральних і західних регіонів – 17,5% та 21,3% загальної кількості мігрантів з цих регіонів відповідно.

У квітні–червні 2012 р. в Україні було проведено друге загальнонаціональне обстеження трудової міграції, що охоплювало період з 1 січня 2010 по 17 червня 2012 р. Серед загальної кількості трудових мігрантів дослідження виявило 48,5% короткострокових трудових мігрантів і лише 14,1% трудових мігрантів, які працювали за кордоном 12 місяців і більше (працівників-емігрантів) [4, с. 29].

Як і у попередньому обстеженні, характерною ознакою української зовнішньої трудової міграції у 2010–2012 рр. була сезонність і циклічність. Однак деякі зміни відбулися у співвідношенні тривалості поїздок. Хоча короткотривалі поїздки терміном до одного року продовжують переважати (70,4%), їхня частка у порівнянні з попереднім обстеженням зменшилася на 3,0 відсоткових пункти. Так само, як й у попередньому обстеженні, у цій групі більшість становили особи, які перебували на заробітках від одного до трьох місяців, однак їхній відсоток зменшився і становив вже 31,6%. При цьому на 1,1 в. п. зріс відсоток довготривалих виїздів понад 12 місяців – 17,3% [4, с. 81].

Деякі зміни відбулися у географії поїздок трудових мігрантів з України. Хоча РФ продовжувала займати першу сходинку серед країн призначення трудових мігрантів з України, відсоток таких осіб знизився на 4,9 в. п. (43,2%). Зріс відсоток українських трудових мігрантів, які виїжджають до Польщі (14,2%). Показник трудових мігрантів, які працюють в Італії, майже не змінився (13,2%). Крім традиційних для українських трудових мігрантів країн, таких як Іспанія, Угорщина, Португалія, до переліку країн призначення увійшла Німеччина (2,3%) і Білорусь (1,8%) [4, с. 79].

Основні моделі міграційної поведінки збереглися:

1. робота на будівництві (45,7%). У цьому секторі економіки зайняті переважно трудові мігранти-чоловіки, кількість яких домінує серед працюючих у Португалії, Чеській Республіці, Російській Федерації, Угорщині;

2. зайнятість у домашніх господарствах (18,2%). Робота у якості домашньої прислуги є основним видом діяльності для українських жінок, особливо в Німеччині, Італії, Іспанії, Португалії.

Зріс відсоток українських трудових мігрантів, задіяних у сільському господарстві (11,3%) Так, сільське господарство є однією з двох основних сфер зайнятості українських чоловіків у Білорусі. Значний відсоток чоловіків працює також у Польщі. Жінки задіяні у сільському господарстві Білорусі, Польщі та Угорщини. Відсоток українських трудових мігрантів у гуртовій і роздрібній торгівлі склав 9,1%. Країнами призначення для цього виду діяльності є Польща (для чоловіків), РФ і Білорусь (для жінок). Можна припустити, що сільське господарство і торгівля стали альтернативою для тих трудових мігрантів, які втратили роботу (переважно у будівництві) завдяки економічній рецесії.

Основними мотивами виїзду українських трудових мігрантів протягом усіх років незалежності є бажання покращити добробут. У період 1992–1994 рр. поліпшення економічного становища було причиною виїзду на заробітки до країн «старого» зарубіжжя для 74,6% респондентів у Києві, 89,9% – у Чернівцях і 97,3% – у с. Прильбичі Львівської області [1, с. 74].

У 1994–2002 рр. основними мотивами трудової міграції були покращення добробуту (52,5%), втрата роботи (26,2%), низька зарплата (16,0%) [2, с. 59]. При порівнянні першої і останньої поїздки зміни у пріоритетності мотивів не було зафіксовано. Однак значення причин виїзду під час останньої поїздки дещо зменшилося, особливо щодо втрати роботи (у 1,3 рази), низької зарплати (у 1,4 рази). Дещо зменшився відсоток опитаних, які планували працювати за кордоном з метою відкриття власного бізнесу: для перших поїздок цей показник становив 4,7%, а для останніх – 4,3%. Це пояснюється втратою ілюзій, які панували у перші роки ринкової економіки щодо можливостей займатися підприємництвом, і несприятливий клімат для ведення малого бізнесу в Україні.

У період 2005–2008 рр. більше половини трудових мігрантів вказали причиною працевлаштування за кордоном низький рівень заробітної плати (59,8%), а 38,7% респондентів обґрунтували своє рішення відсутністю підходящої роботи або відсутністю можливості працевлаштування [3, с. 86].

Результати обстеження трудової міграції у 2012 р. [4, с. 96] зафіксували зростання відсотка (на 19,3 в. п.) тих трудових мігрантів, які виїжджали за кордон через незадоволення рівнем заробітної плати. Таким чином, дана група респондентів склала 79,1%. Другу групу склали трудові мігранти, які причиною працевлаштування за кордоном назвали відсутність в Україні підходящої роботи, що відповідає здобутій кваліфікації – 10,6%.

Результати дослідження домогосподарств мігрантів, що було проведено у 2002 р., доводять взаємозв'язок міграційного досвіду населення і економічного стану країни. Так, у період до 1994 р. перший виїзд на заробітки здійснили лише 14,4% опитаних. Натомість полегшення умов виїзду за кордон з боку української держави¹ і погіршення економічної ситуації в країні призвели до активізації трудової міграції населення: в період 1995–1998 рр. була здійснена майже половина з усіх зафіксованих дослідженням перших поїздок (47,9%). При цьому пік перших поїздок припав на 1998–1999 рр. Надалі покращення ситуації на внутрішньому ринку праці і загалом економічного стану в країні спричинило зниження темпів виїзду: у 1999–2002 роках вперше виїхали на заробітки 37,7% опитаних [2, с. 13].

Однак, не лише відсутність роботи в Україні впливає на прийняття рішення щодо трудової

¹З січня 1993 р. було скасовано внесення дозвільних записів у паспорт громадян України при виїзді за кордон [5].

міграції. Результати дослідження 2002 р. показали [2, с. 55], що трудові мігранти прагнуть забезпечити більш високу якість життя для своїх родин за допомогою праці за кордоном.

Таблиця 1

Фактори, які впливають на формування моделей поведінки українських трудових мігрантів

Об'єктивні	Суб'єктивні
1. Економічна ситуація: • у країні походження: ✓ наявність роботи; ✓ рівень зарплати; ✓ кон'юнктура ринку • у країні призначення: ✓ наявність роботи; ✓ рівень зарплати; ✓ кон'юнктура ринку 2. Законодавство (країни походження і країни призначення трудових мігрантів) 3. Географічне розташування країни призначення 4. Історичні зв'язки з країною призначення, менталітет	1. Життєві обставини/особисті характеристики мігранта: • сімейний стан (перебування у шлюбі, наявність дітей або осіб похилого віку у родині); • психічні властивості; • навички/професія; • наявні трудові відносини 2. Міграційний досвід (у самого мігранта, членів його родини, осіб з близького кола) 3. Наявність міграційної мережі (залучення мігранта до міграційної мережі через родичів, знайомих, колег)

Крім того, серед чинників, які визначають інтенсивність і спрямованість трудових міграцій у регіонах (табл. 1): близькість до державних кордонів України з іншими країнами, особливості менталітету населення, історичні та ментально-етнічні зв'язки між регіонами України та іноземними кра-

їнами, загальний рівень розвитку регіону, наявність у регіоні або у безпосередній близькості від нього великих міст.

Висновки. Аналіз проведених в Україні досліджень трудової міграції дозволяє побачити розвиток моделей поведінки трудових мігрантів. Так, вже на початку 90-х років намітилися основні сфери прикладання праці українських заробітчанин, формується географія поїздок, зароджується сезонна і довготривала міграція. У 1994–2002 рр. спостерігається зміна міграційних стратегій українських громадян: зростає кількість чоловіків, осіб робітничих професій і середнього рівня освіти; змінюється статус зайнятості мігрантів – переважна більшість трудових мігрантів вже не має трудових відносин в Україні і трудова міграція стає для них основним видом зайнятості і основним джерелом прибутку; зростає відсоток довготривалих поїздок на термін більше шести місяців; поширення набуває робота за кордоном на будівництві, у сфері послуг і домашньому господарстві. У 2005–2008 рр. чітко окреслюються основні моделі міграційної поведінки українських трудових мігрантів, які зберігаються й у подальші роки: робота на будівництві та у домашніх господарствах, а також сезонність і циклічність зовнішньої трудової міграції з України.

Основним «виштовхуючим» фактором міграції населення України протягом усіх років незалежності є незадовільний економічний стан в країні і його наслідки, які позначаються у неприйнятному рівні заробітної плати українських громадян.

Список літератури:

1. Пирожков С. Зовнішня міграція в Україні: причини, наслідки, стратегії / [С. Пирожков, О. Малиновська, Н. Марченко]. – К. : Академпрес, 1997. – 128 с.
2. Пирожков С. Внешние трудовые миграции в Украине: социально-экономический аспект : [монография] / [С. Пирожков, Е. Малиновская, А. Хомра] ; Совет нац. безопасности и обороны Украины, Нац. ин-т проблем междунар. безопасности. – К. : НИПМБ, 2003. – 134 с.
3. Зовнішня трудова міграція населення України : Звіт. – Київ, 2009. – 119 с.
4. Звіт щодо методології, організації проведення та результатів модульного вибіркового обстеження з питань трудової міграції в Україні / Міжнародна організація праці. Група технічної підтримки з питань гідної праці та Бюро МОП для країн Центральної та східної Європи. – Будапешт МОП, 2013. – 96 с.
5. О первоочередных мероприятиях решения вопросов выезда граждан Украины за границу : Постановление Кабинета Министров Украины от 31 декабря 1992 г. № 738 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://jurconsult.net.ua/zakony/zakon_show.php?zakon_id=2852&dbname=laws_rus_1992.

Гнатюк Т. О.

Институт демографии и социальных исследований имени М. В. Птухи
 Национальной академии наук Украины

МОДЕЛИ ПОВЕДЕНИЯ УКРАИНСКИХ ВНЕШНИХ ТРУДОВЫХ МИГРАНТОВ

Резюме

Исследована эволюция моделей поведения украинских внешних трудовых мигрантов с начала 90-х годов XX ст. Определены основные характеристики поведенческих моделей. Предложена система факторов, влияющих на формирование моделей поведения трудовых мигрантов из Украины.

Ключевые слова: модель поведения, трудовые мигранты, внешняя трудовая миграция, Украина.

Hnatiuk T. O.

Institute of Demography and Social Studies named after M. V. Ptukha
 Of the National Academy of Sciences of Ukraine

BEHAVIOR PATTERNS OF UKRAINIAN EXTERNAL LABOUR MIGRANTS

Summary

The development of behavior patterns of Ukrainian external labour migrants since the beginning of the 90-ies of the XX century has been investigated. The main characteristics of the behavior patterns have been identified. A system of factors that have an impact on establishing the behavior patterns of external labour migrants from Ukraine has been suggested.

Keywords: behavior pattern, labour migrants, external labour migration, Ukraine.